

## До проблеми деонтології в діяльності екстремальних психологів

У статті подається аналіз проблеми деонтології в різних сферах соціальної практики. Розглядаються специфічні етичні норми поведінки основних груп професій, вектор діяльності яких спрямований на допомогу. До цих груп належать лікарі, юристи, педагоги, практичні психологи. Аналізується специфіка професійної діяльності екстремальних психологів та обґрунтовується необхідність морально-етичної регламентації діяльності цих фахівців.

**Ключові слова:** деонтологія, професійна етика, етичний кодекс психолога, екстремальні психологи.

В статье подается анализ проблемы деонтологии в различных сферах социальной практики. Рассматриваются специфические этические нормы поведения основных групп профессий, вектор деятельности которых направлен на помощь. К этим группам относятся врачи, юристы, педагоги, практические психологи. Анализируется специфика профессиональной деятельности экстремальных психологов и обосновывается необходимость морально-этической регламентации деятельности этих специалистов.

**Ключевые слова:** деонтология, профессиональная этика, этический кодекс психолога, экстремальные психологи.

**Постановка проблеми.** З приходом ХХІ століття запити соціальної практики продовжують інтенсивно стимулювати появу нових галузей прикладної психології. Виникають і оформлюються сучасні спеціалізації, впроваджуються в життя нові психотерапевтичні методи та консультативні практики.

З розвитком психології діяльності в особливих умовах актуальності набуває проблема професійної надійності екстремального психолога, який здійснює психологічне забезпечення даного напряму діяльності. У той же час психологи екстремального профілю діяльності несуть серйозну етичну відповідальність і мають зобов'язання не лише перед клієнтами і членами їх сімей, але й перед своїм професійним співтовариством, а також перед суспільством в цілому.

Сьогодні етичний кодекс психолога, прийнятий 20 грудня 1990 року, це фактично єдиний нормативно-правовий документ, що є гарантом високопрофесійної, гуманної, високоморальної діяльності психологів України. Проте запити соціальної прак-

тики окреслюють проблему конкретизації деонтологічних засад психологічної допомоги кожного конкретного виду діяльності. Розробка етичних аспектів професійного надання психологічної допомоги в межах кожного конкретного виду психологічної допомоги дасть можливість запобігти ряду причин виникнення емоційного вигорання і професійних деформацій в морально-етичній сфері особистості фахівця.

**Мета статті** полягає у проведенні деонтологічного аналізу в сфері морально-етичної регламентації професійного забезпечення психологів екстремального профілю діяльності.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Теоретико-методологічні розробки, присвячені проблемам взаємовідносин фахівця і клієнта в процесі надання психологічної допомоги, належать таким вітчизняним і зарубіжним вченим: А.О. Александрову, М.А. Гуліній, Н.В. Гришиній, Е.С. Калмикову, Б.Д.Карвасарському, О.П. Корабліну, А.О. Крилову, О.І. Юр'єву, О.М. Еткінду, Р.Кочюнасу, Р. Мею, К.Роджерсу [3]. Аналізом проблем філософської, нормативної та професійної етики опікуються Р.Г. Аפרесян, О.Г. Дробніцький, Р.С. Іванов, А.Я.Іванюшкін, О.С. Протанська, І.В. Сілуянова, Ю.А. Шрейдер [6]. Вивчення питань моральності особистості проводили Л.І. Анциферова, Л.І. Божович, Г.Г.Бочкарева, Б.С. Братусь, І.Б. Дерманова, Д.І.Фельдштейн, Л. Кольберг, У.Майер, Е.Фромм. Особливості професійної діяльності екстремальних психологів досліджують Ю.О. Александров, В.О. Газен, Л.П.Гримак, М.Д.Левітов, С.Ю. Лебедева, С.М. Миронець, Н.В. Оніщенко, О.В.Тімченко [5; 9].

Багаторічний досвід роботи зарубіжних психологічних служб показує, що етичні закони в цій галузі є чи не найважливішими для надання ефективної допомоги особистості у захисті її психічного здоров'я. Століттями відпрацьоване законодавство розвинутих країн, що будується на європейській культурно-правовій традиції, узгоджується із перевіреними роками практики етичними вимогами до професії практикуючого психолога. Усе це практично унеможлиблює завдання свідомої шкоди пацієнтові без серйозного покарання. У даному випадку певні інститути державної влади стають на захист прав громадянина навіть тоді, коли йому завдано, так званої, моральної шкоди.

У нашій країні законодавче регулювання діяльності у сфері психологічного захисту громадян та надання їм психологічних послуг ще практично не розроблене. На національному рівні відсутні професійні асоціації у галузі практичної психології. Поки що не існує жодної служби соціальної або психологічної допо-

моги, у складі якої була б комісія з етики. До того ж в Україні практично немає наукових досліджень у галузі психологічної деонтології.

Усі ці обставини визначають гостроту проблеми надійного дотримання вимог етичних професійних кодексів в процесі взаємодії «допомагаючий – приймаючий допомогу» з метою забезпечення ефективності надання психологічної допомоги та збереження професійної надійності фахівців-психологів.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Неважко помітити, що існують професії, для яких не є принципово важливим дотримання професійної етики. Точніше – професійна етика у даному випадку збігається із загальними етичними нормами, що прийняті в суспільстві. Це, наприклад, професії інженера, програміста, економіста, менеджера. Поряд з цим існує і інша група професій, що передбачає дотримання специфічних етичних правил поведінки у процесі виконання службових обов'язків. До цієї групи належать лікарі, педагоги, юристи, соціальні працівники, практикуючі психологи.

У чому різниця між цими двома групами професій? Чому одні не потребують, а інші потребують специфічних моральних умов для свого здійснення? Відповіді на ці запитання можуть бути пояснюватися з двома причинами.

Перша: професії, до яких належить практична психологія своїм предметом мають не технічні або знакові системи, а людину, її життя та здоров'я, її долю та життєві перспективи, її внутрішній світ. Друга причина – особливості реалізації професійних функцій. Реалізація функцій у професіях типу «людина – людина» здійснюється через виконання певних професійних ролей («консультант», «психолог», «психотерапевт», «лікар» та ін.). В цьому випадку сама роль є інструментом впливу на людину.

Саме тому діяльність національної системи психологічних служб в цілому і кожного фахівця, зокрема, регулюється не тільки законодавчо, тобто певними інструкціями та методичними вказівками, а й конкретними етичними нормами. При цьому існують специфічні нормативні документи – етичні або деонтологічні кодекси, в яких зведено основні моральні вимоги до професійної діяльності практикуючих психологів.

Деонтологія (з грецької – «належне») як розділ етики представляє собою вчення про проблеми моралі і моральності людини. Термін «деонтологія» введений в ужиток порівняно недавно – на початку минулого століття – англійським філософом І. Бентамом як позначення науки про професійну поведінку людини [1].

Згодом наука звузилася до характеристики проблем людського обов'язку, розглядаючи борг як внутрішнє переживання, задане етичними цінностями. У ще вужчому сенсі деонтологія була позначена як наука, що вивчає конкретну професійну етику, правила і норми взаємодії фахівця з колегами і суб'єктами впливу [4].

Першою сферою, де були закладені основи деонтології, стала медицина. Медична деонтологія пройшла великий і складний шлях свого розвитку. Можна припустити, що перша людина, яка надала медичну допомогу тому, хто її потребував, зробила це з почуття співчуття, прагнення допомогти в нещасті, полегшити її біль, інакше кажучи, з почуття гуманності [3]. Навряд чи треба доводити, що саме гуманність є особливістю професій, основний вектор діяльності яких спрямований на допомогу. Мислитель і лікар Гіппократ (460-370 рр. до н.е.) у своїй знаменитій «Клятві» вперше сформулював морально-етичні та моральні норми професії лікаря. Велич Гіппократа полягає насамперед у його гуманізмі, в тому, що він вважав людину вінцем природи. Ці погляди пронизують весь текст «Клятви Гіппократа».

Розвиток сфер соціальної практики обумовив виникнення юридичної деонтології. Пізнання юристом сутності внутрішнього службового обов'язку, який створює передумови для формування особистісних норм його професійної поведінки і мотиви їхнього вибору пов'язані з правовою етикою (юридичною етикою) та професійною культурою юриста (юридичною культурою). Мета такого вибору полягає у формуванні внутрішнього переконання, встановленні об'єктивної істини та прийнятті справедливого правового рішення. Предмет юридичної деонтології умовно можна представити такою залежністю: «філософія – право – почуттєва норма – професійна дія» [3].

«Людина – найвища цінність з усіх цінностей світу» – такий принцип гуманізму – визначив необхідність подальшого розширення сфери досліджень, публікацію робіт, що сприяють більш ефективному впровадженню деонтологічних принципів в практику.

Змістом педагогічної деонтології стала система морально-етичних норм і принципів, необхідних педагогові для виконання своїх професійних обов'язків. На формування вітчизняної педагогічної деонтології великий вплив мали постаті Г. Сковороди, С. Русової, К. Ушинського, Я. Корчака, А.Макаренка, В. Сухомлинського [1]. Діяльність саме цих педагогів була пронизана ключовими етичними категоріями педагогічної деонтоло-

гії: обов'язок, відповідальність, справедливість, честь і гідність, гуманність, демократичність, повага, співчуття. Ці принципи були покладені в основу документа, що регламентує моральну сторону діяльності вчителя – Етичного кодексу українського педагога.

Що стосується змісту психологічної деонтології, то ця проблема потребує детального аналізу.

У всьому світі сьогодні широко обговорюється питання про те, що бурхливий розвиток психологічної науки не тільки породжує нові успіхи і надії, але й вимагає серйозного перегляду деяких норм не тільки психологічної тактики, але й етико-деонтологічних основ.

Перш за все психологічна деонтологія розуміється як вчення про борг, наука про моральний, естетичний і інтелектуальний вигляд людини, яка присвятила себе благородній справі – турботі про психічне здоров'я людини, про те, якими повинні бути взаємини між психологами, клієнтами та їх родичами, а також між психологами та колегами, які беруть участь у боротьбі за життя і здоров'я людей [3]. У цій сфері діяльності внутрішній зв'язок деонтології з етикою є найбільш щільним, і це зрозуміло, оскільки борг, справедливість, совість і честь, уявлення про добро і зло, нарешті, щастя і сенс життя є категорії етичні.

Наслідки втручання практичного психолога в життя і внутрішній світ іншої людини не можна недооцінити. Спеціалізація та розвиток психологічної допомоги, висока кваліфікація та акмеологічне зростання психологів, нові засоби психологічної корекції та терапії – все це сьогодні приносить хороші результати в лікуванні, забезпечує його більшу ефективність. Але бурхливий розвиток соціальної практики та, як наслідок, галузей прикладної психології може приводити до техніфікації психологічної допомоги, недотримання правил деонтології та викликати різного роду особистісні зміни і в самих фахівців.

Особливо складними в правовому і деонтологічному аспектах є питання, пов'язані з методами психокорекції та психотерапії, які ще не ввійшли в широку практику та пред'являють до психолога високий рівень вимог.

Отже, проблеми, пов'язані з моральними аспектами професійного обов'язку психологів, не можна відокремити від самих гострих методологічних, теоретичних і прикладних проблем сучасної прикладної психології.

20 грудня 1990 року на I Установчому з'їзді Товариства психологів України в м. Києві було прийнято Етичний кодекс

психолога. Даний Кодекс є сукупністю етичних норм, правил поведінки, що склалися у психологічному співтоваристві та регулюють його життєдіяльність. До основних розділів цього документа належать: відповідальність, компетентність, захист інтересів клієнта, конфіденційність, етичні правила психологічних досліджень, кваліфікована пропаганда психології та професійна кооперація [4].

Аналізуючи деонтологічні основи документа щодо професійно важливих якостей, необхідних психологам, окремо можна виділити такі: емпатію, цілісність (особистісну прямоту, чесність та адекватність), стійкість, скромність (здатність точно оцінювати і визнавати свої сильні та слабкі сторони), компетентність, справедливість (послідовне застосування відповідних критеріїв для інформованих рішень та дій), мудрість (володіння вагомими судженнями, які збагачують практику), сміливість (здатність діяти, не дивлячись на відомі небезпеки, ризик та невизначеність) [3].

І.В. Вачков виділяє наступні особистісні риси, необхідні для практичного психолога: концентрація на клієнті, бажання та можливість йому допомогти; відкритість до відмінних від своїх власних поглядів та суджень, гнучкість та терплячість; емпатійність, сприйнятливість, здатність створювати атмосферу емоційного комфорту; автентичність поведінки (здатність демонструвати справжні емоції та переживання); ентузіазм та оптимізм, віра у здібності учасників групи/клієнта до зміни та розвитку; врівноваженість, терплячість до фрустрації та невизначеності, високий рівень саморегуляції; впевненість у собі, позитивне самоставлення, адекватна самооцінка, усвідомлення власних конфліктних областей, потреб, мотивів; багата уява та інтуїція; високий рівень інтелекту [2].

Всі ці якості безумовно є професійно важливими для компетентного психолога, проте вони характеризують деякою мірою усереднений профіль фахівця.

Певні загальні деонтологічні норми і правила, звичайно, властиві всім фахівцям з різних галузей прикладної психології. Але важко знайти такий вид психологічної діяльності, як психологія діяльності в особливих умовах, де психолог МНС в буквальному сенсі слова «тримає в руках» життя і смерть людини і пов'язаний з її особистістю духовними, моральними уявленнями, відносинами в родині та суспільстві. Тому, на нашу думку, діяльність цих фахівців повинна регламентуватися додатковими етико-деонтологічними засадами.

З цією метою необхідно проаналізувати специфічні особливості професійної діяльності психологів екстремального профілю діяльності.

Досліджуючи досвід роботи екстремальних психологів, Н.В. Оніщенко виділяє ряд особливостей, що відрізняють їх від «кабінетних» психологів-консультантів [5]. В першу чергу до них належать:

- екстремальні психологи не чекають, коли до них прийдуть за допомогою – вони самі пропонують свою допомогу постраждалим, які в умовах надзвичайної ситуації не замислюються над збереженням власної психіки;

- екстремальні психологи вимушені працювати з людьми, які в силу певних обставин переживають виключно негативні емоції;

- екстремальні психологи не мають можливості застосовувати психодіагностичні методи для поглибленого вивчення станів постраждалих і вимушені працювати в умовах дефіциту часу та інформації. Оцінити ступінь психологічної травми, яку отримала людина, та визначити, який саме стан властивий їй в даний період, можливо лише з використанням методів візуальної психодіагностики;

- екстремальні психологи надають допомогу різним категоріям постраждалих на очах багатьох людей та засобів масової інформації;

- в процесі надання екстреної психологічної допомоги постраждалим екстремальні психологи вимушені вирішувати низку другорядних питань, які стосуються процесу пошуково-рятувальних робіт в цілому та узгодженості власних дій з діями інших оперативних служб;

- екстремальний психолог має досить обмежені можливості щодо використання спеціальних технік, націлених на купірування негативних психічних станів у постраждалих тощо.

Окрім того, сама особистість екстремального психолога виступає додатковим стрес-фактором для постраждалого населення в умовах надзвичайної ситуації.

В зв'язку з цим, опинившись у кризовому стані, людина стає особливо чутливою до допомоги, оскільки звичні захисні механізми ослаблені, звичайні моделі поведінки представляються неадекватними, тобто індивід стає більш відкритим для зовнішніх впливів. Мінімальне зусилля в цей період може дати максимальний ефект, і відповідним чином спрямована незначна допомога може поліпшити ситуацію більше, ніж інтенсивна допомога в періоди меншої емоційної сприйнятливості.

Мета роботи екстремального психолога в умовах перебування постраждалого в кризовій ситуації – привести особистість до більшої цілісності, актуалізувати ресурси самої людини для виходу з кризового стану, допомогти постраждалому знайти себе, прояснити свою позицію, взяти на себе відповідальність за власне життя та пережити всі етапи неминучого горя.

З погляду розглянутого, можна зробити висновок, що особливості діяльності в особливих умовах висувають до фахівця-психолога, окрім загальних деонтологічних вимог, ряд специфічних завдань, що забезпечать останньому надійне морально-етичне функціонування в процесі надання психологічної допомоги.

По-перше, ще на етапі професійного навчання до змісту спеціальної підготовки майбутніх фахівців слід включити спеціальну дисципліну – психологічну деонтологію, в рамках якої вивчалися б усі етичні аспекти взаємодії «допомагаючий – приймаючий допомогу» з метою вивчення психологічних особистісних механізмів як постраждалого, так і самого психолога, що забезпечить надійне морально-етичне функціонування особистості фахівця в процесі надання допомоги. Нова дисципліна повинна спиратися на основоположні принципи загальної психологічної деонтології, але розвивати їх з урахуванням специфіки психологічної допомоги в межах кожного конкретного виду діяльності.

По-друге, можливості етичного професійного кодексу психолога сьогодні повною мірою не охоплюють всіх етичних вимог до діяльності фахівців в екстремальних ситуаціях. Це питання потребує конкретизації шляхом розробки деонтологічного кодексу психологів в межах психології діяльності в особливих умовах. Основним акцентом документа повинні бути вимоги до показників емоційно-вольової сфери фахівців: особистісної тривожності, емоційної стійкості, самоконтролю; індивідуально-особистісних показників – жорстокості – чуттєвості, суспільної корисності та особистісної установки «альтруїзм», як провідної схильності психологів МНС під час виконання завдань за призначенням. Урахування цих особливостей дозволить підвищити рівень психологічної надійності екстремальних психологів.

По-третє, надання екстреної психологічної допомоги всім категоріям постраждалих, проведення профілактичних заходів щодо попередження виникнення та розвитку панічних настроїв в осередку трагедії, а також відновлення психоемоційної рівноваги у всіх учасників трагічних подій не може не впливати на особистість самого фахівця-психолога. Тому особливої уваги за-

слуговує питання розробки програм психокорекційного впливу та відновлення психічного здоров'я з метою попередження виникнення різного рівня професійних деформацій. Проведення дебрифінгу, застосування методів аутогенної релаксації в поєднанні з обговоренням етико-деонтологічних проблем в процесі професійного надання психологічної допомоги розширить можливості своєчасного виходу екстремального психолога з професійної ролі та відновлення його психічного здоров'я.

**Висновки.** Проблема вдосконалення деонтологічних вимог до професій, вектор діяльності яких спрямований на допомогу, має сьогодні важливе прикладне значення. Особливою мірою це пов'язано з етичними аспектами професійного обов'язку екстремальних психологів, оскільки саме вони сьогодні стикаються з необхідністю дій безпосередньо в травматичних ситуаціях.

#### Список використаних джерел

1. Васильєва М. П. Основи педагогічної деонтології: Навчальний посібник / Марина Петрівна Васильєва. – Х.: Нове слово, 2003. – 200 с.
2. Вачков, И.В. Введение в профессию «психолог»: учеб. пособие / В.И.Вачков, И.Б.Гриншпун, Н.С.Пряжников; Под ред. И.Б.Гриншпуна. – 3-е изд., стер. – М. – Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2004. – 464 с.
3. Веселова О.К. Психологічна деонтологія : дис. ... доктора психол. наук : 19.00.01 / Олена Костянтинівна Веселова. – С.-П., 2003. – 402 с.
4. Климчук В.О. Психологічна деонтологія: етичні кодекси. Хрестоматія/ В.О. Климчук. – К.: МАУП, – 2005. – 88 с.
5. Оніщенко Н.В. Роль та місце екстремальних психологів при ліквідації наслідків надзвичайної ситуації / Н.В. Оніщенко // Вісник Національного університету оборони України. Зб-к наук. праць. – К. : НУОУ, – 2012. – Вип. 1(26). – С. 223-228.
6. Психологічна деонтологія (інтерв'ю з директором Українського науково-методичного центру психології та соціальної роботи Віталієм Григоровичем Панком) // Психолог. – 2004. – №43(139). – С.2-4.
7. Сливка С.С. Юридична деонтологія: Навчальний посібник. – Сливка Степан Степанович. – К.: Атіка, 2008. – 296 с.
8. Смаліус Л.Н. Формування особистості майбутнього психолога у процесі фахового становлення / Л.Н. Смаліус // Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції «Про-

блеми емпіричних досліджень у психології». – К. : ОВС, 2012. – С. 151-156.

9. Тімченко О. В. Чи потрібні Україні фахівці з психології екстремальних ситуацій? / О.В. Тімченко, В.Є. Христенко, Н.В. Оніщенко // Проблеми екстремальної та кризової психології: збірник наукових праць. Вип. 8. – Харків: УЦЗУ, 2010. – С.154-162.
10. Чепелева Н.В. Теоретичне обґрунтування моделі особистості практичного психолога / Н.В. Чепелева, Н.І. Пов'якель // Психологія : Зб-к наук. праць. – Вип. 3. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 1998. – С. 35-41.

The analysis of the problem of ethics in various areas of social practice is represented in the article. Specific ethical standards of behaviour in basic groups of occupations, the vector of which aims to help are considered. These groups include doctors, lawyers, teachers, psychologists. The problem of the improvement of ethical standards to professions, directed on help, has an important applied value. The peculiarities of the activity in special conditions put forward a number of specific tasks which will provide a reliable moral and ethical functioning in the process of providing a psychological assistance. The specificity of professional activity of extreme psychologists and the necessity of moral and ethical regulation of these professionals are analysed in the article.

**Keywords:** ethics, professional ethics, psychologist's code of ethics, extreme psychologists.

*Отримано: 24.01.2013 р.*

**УДК 159.922.8:82**

*Н.А.Терновик*

## **Психолого-педагогічні та культурологічні засади розвитку підлітка як суб'єкта пізнавальної діяльності**

У статті проаналізовано психолого-педагогічні та культурологічні засади розвитку підлітка як суб'єкта пізнавальної діяльності. Розглянуто сутність основних психологічних особливостей діалогічної взаємодії у навчальному процесі як необхідної складової розвитку суб'єктності підлітків у пізнавальній діяльності. Встановлено, що необхідною пере-